

BESZÁMOLÓ

a Megszállástól – megszállásig. Magyarország a nagyhatalmak szorításában 1944–1949. című konferenciáról.

2014. szeptember 29-én került sor a VERITAS Történetkutató Intézet által szervezett második konferenciára, amelynek az Országház Felsőházi terme adott otthont. Az egész napos rendezvény aktualitását, valamint témája iránti — a történészcehen messze túlmutató — érdeklődést nem szükséges hosszasan bemutatni. A 14 elhangzott előadás több aspektusból vizsgálta Magyarország sorsát a német megszállástól a szovjet típusú állam létrehozásáig.

A konferenciát Boross Péter a VERITAS Intézet Tanácsadó Testületének elnöke köszöntöje, valamint Kövér László, az Országgyűlés elnöke, bevezető gondolatai nyitották meg.

Elsőként Romsics Ignác akadémikus (Eszterházy Károly Főiskola) tartotta meg előadását, (*Teherántól Párizsig. Nagyhatalmi politika és Magyarország 1943–1947.*) aki részletesen bemutatta, hogy a szövetségesek között milyen nézetkülönbségek jelentkeztek — még a háború folyamán — nem pusztán Magyarország, hanem a közép-európai térség rendezési elképzeléseivel összefüggésben. Míg az angolszász felek kezdetben életképes föderációk létrehozásában gondolkodtak — Churchill a nemzetiségi elv mentén, Bécs központtal a Monarchia egyfajta restaurálását is szorgalmazta — Sztálin kezdetűl fogva elvetette ezeket a koncepciókat Romsics rögzítette, hogy a német megszállás célja az esetleges magyar–angolszász fegyverszünet megakadályozásán túl az ország erőforrásainak megőrzése, fenntartása is volt: Edmund Veessenmayer budapesti német követ egy 1943. decemberi feljegyzésében megállapította, „minden értünk vérző magyar a mi véráldozatunkat csökkenti, és erősíti tartalékainkat a további hadviseléshez”.

A szovjetek Teheránban lesöpörték az asztról a föderatív elképzeléseket, a magyar határok vonatkozásában pedig már 1944-ben a status quo ante bellum álláspontjára helyezkedtek. A potsdami konferencián Magyarország a magyarországi németek-, illetve a csehszlovákiai magyarok kitelepítése ügyében került napirendre. Ezt követően azonban angolszász részről felmerült a trianoni magyar–román határ módosítása, mintegy 7000 km² Magyarországhoz történő csatolásával. A szovjet ellenkezés hatására végül az angolszászok is kihátráltak a terv mögöl, így 1946 tavaszán döntés született az 1938 előtti határok visszaállításáról.

Számvéber Norbert levéltárvezető (Hadtörténelmi Levéltár) *A megszállást végrehajtó német csapatok és a Magyar Királyi Honvédség ellenállásának esélyei* címmel 1944. március 19. hadtörténelmi vetületét mutatta be. Az előadó részletes adatokkal alátámasztva ismertette az erőviszonyokat: a 450 ezer főt számláló Magyar Királyi Honvédség mintegy 360 ezer katonája állomásozott az

országban, a magyar fegyveres erők zömében átszervezés és átfegyverzés alatt voltak. A Margarethe-terv során felvonult német erők fegyverzete, haditechnikai fölénye nem hagyhatott kétséget az ellenállás esélyeiről. Az előadó felhívta arra is a figyelmet, hogy a németek nem a teljes országot szállták meg: az első ütemben a Tisza vonaláig vonultak be. A beérkező egységek tüzérő- és technikai fölénye — szervezett magyar ellenállás esetén is — német győzelmet eredményezett volna.

Szakály Sándor főigazgató (VERITAS Történetkutató Intézet) *A katonai felső vezetés és a honvédség 1944–45* című előadásában kifejtette, hogy a Magyar Királyi Honvédség 1919 és 1945 közötti történelme elválaszthatatlanul összefüggött Horthy Miklós személyével: a hadseregben érdemi változások nem történhettek a Kormányzó döntése nélkül. Mindeközben a Kormányzó elfogadta a korszak katonai vezetőinek lojalitását, akik szinte minden esetben elfogadták a politikai döntéseket. A katonai felső vezetésre vonatkozó döntések meghozatalában a Katonai Koronatanács segítette, amelynek ülésein a tábornoki kar személyügyeiről döntöttek egészen 1944. október 16-ig. Szakály összefoglalta az 1944. március 19. utáni személyi változásokat: a németek a Kormányzó legbizalmasabb generálisainak, törzstisztjeinek eltávolítását szorgalmazták. Ennek hatása különösen megmutatkozott a sikertelen októberi kiugrási kísérlet során, mivel Horthy nem tudott maradéktalanul megbízni tábornokaiban. A német nyomás hatására 1944 áprilisában Horthy leváltotta az 1. hadsereg parancsnokát, a Honvéd Vezérkar főnökét, majd helyettesét is. Azzal számolt, hogy a felmentett tábornokokra a későbbiekben még számíthat, amennyiben a körülmények kedvezően változnak. Ezen folyamatok az 1944. október 15-ei kiugrási kísérlet során végzetesnek bizonyultak, mert az ő tekintélye sem tudta az előkészítetlenséget, a bizalom hiányát és a határozatlanságot kompenzálni. Mindennek következtében a Kormányzó október 16-ai kiáltványát, amely a szovjetek elleni harc folytatását deklarálta, a Magyar Királyi Honvédség felső vezetésének többsége megnyugvással fogadta.

Ujváry Gábor kutatócsoport-vezető (VERITAS Történetkutató Intézet) *Változások a magyar politikai elitben Magyarország német megszállását követően 1944–1945* című előadásában bemutatta, hogy ebben az időszakban összesen négy teljes, ill. részleges elitcsere valósult meg. A német megszállást követően Sztójay Döme kormánya volt az első magyar kabinet, amelynek nem volt arisztokrata tagja. Ujváry felhívta a figyelmet arra, hogy a Lakatos-kormányban sem volt még szélsőjobboldali politikus, és alapos elemzés keretében bemutatta, hogy a kormányváltásokkal párhuzamosan milyen változások jelentkeztek a közigazgatás alacsonyabb szintjein. Az elitváltás különösen felgyorsult a Szálasi-kormány idején, amelynek első ízben volt munkásból lett minisztere.

Az előadó vizsgálta a magyar elit felelősségét és hangsúlyozta, hogy 1944 márciusában sem volt kötelező elfogadni egy miniszteri felkérést — amint Hóman Bálint sem vállalta el a Sztójay-kormány kultuszminiszteri posztját.

A gyakori kormányváltásokkal párhuzamosan a németek mintegy 13 ezer értelmiségit internáltak, pártokat, társadalmi, kulturális egyesületeket számoltak fel, amellyel tovább erősítették az elitcsere folyamatát.

Haraszti György egyetemi tanár (Országos Rabbiképző–Zsidó Egyetem) *A német megszállás hatása és következménye a magyarországi zsidóságra* című előadásában a magyarországi Holokauszt emberveszteségeinek adatait mutatta be, hangsúlyozva, hogy három fő adat áll rendelkezésre.

1) Az 1941. évi népszámlálás adatai alapján a wannsee-i konferencia 742 ezer magyarországi zsidót vett az Endlösung célkeresztjébe, de ez a szám nem tartalmazta a korábban kikeresztelkedettek, mintegy 80-100 ezer fős táborát.

2) A jeruzsálemi Yad Vashem Intézetben, a magyar zsidók 1944-es lélekszámát jóval alacsonyabban, míg az áldozatokét mintegy 250.000 főben határozzák meg. Ennek oka, hogy a jeruzsálemi intézmény a mai országhatárok alapján tartja számon a zsidóság emberveszteségét, míg a nálunk közismert és elfogadott adat, amely a magyarországi vészidőszak áldozatainak számát 600.000 főben adja meg, az 1941. évi országterületre érvényes.

3) Előbbiek tükrében a német megszállás idején mintegy 825-840 ezer fős zsidóság élt az ország területén, azaz a zsidóság létszáma az 1938–1941 közötti országgyarapodásnak köszönhetően megduplázódott. A Soát követően 1945-ben mintegy 250 ezer zsidó maradt az országban, de közülük 60 ezren rövid időn belül kivándoroltak.

Botos János egyetemi docens (Országos Rabbiképző–Zsidó Egyetem) *A magyarországi zsidóság vagyonvesztése 1944–1947* című előadásában megállapította, hogy az 1944. évi események a honi zsidóság teljes vagyonvesztéséhez vezettek. A német megszállást követően, az április 7-én elrendelt gettósítás megtiltotta, hogy a zsidók pénzt, ékszert, aranyat és más értéktárgyakat vigyenek magukkal. Egy héttel később a magyar kormány elrendelte a zsidóság vagyonának zár alá vételét. A kifosztás folyamatát november 3-án Szálasi rendelete tetőzte be, amely államosította a zsidó vagyont. A vagyonvesztés 1938-as értékétől számítva 5,5 milliárd pengőre tehető, ami meghaladta az akkori éves nemzeti jövedelmet.

Botos hosszan foglalkozott az elvett értékek sorsával, amelynek egy részét a németek rabolták el, ugyanakkor a szövetségesek is hadizsákmányként tekintettek rájuk. A külföldre került javak visszaszerzését megkísérelték a háborút követően alakult magyar kormányok, de törekvéseik nagy részben kudarcba fulladtak, és az eredeti tulajdonosok is igen ritkán kapták vissza elvett értékeiket. Az állam 1946-ban deklarálta, hogy nem tart igényt a Soa áldozatainak vagyonára, hanem egy segélyezési alapot hoz belőle létre. A kárpótlásra irányuló jogszabályok azonban nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, mert többnyire nem hajtották őket végre.

Kovács Zoltán András igazgató (Alkotmányvédelmi Hivatal) *Nyilas-hungarista hatalomátvétel és közigazgatás* címmel tartott előadást. Bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a németek 1944 márciusában jelentéktelen tényezőnek tartották Szálasi, valamint pártját. Szálasi hatalmi aspirációi ellenére csak utolsó lehetőségként válhatott kormánytényezővé 1944 októberében, annak érdekében, hogy az ország a német szövetségi rendszerben maradjon. Kovács rámutatott arra, hogy a féléves hungarista kormányzás igen közeli rokonságot mutat a lenini hadikommunizmussal, a háború során alkalmazott hatalomgyakorlási

technikák a nyilas hatalomátvételt követően is megjelentek: a teljes közigazgatást pártmegbízottakkal töltötték fel, a minisztériumok tisztviselőinek tizedét internálták. A rendszer több listát is készített a megbízhatatlannak vélt tisztviselőkről, illetve — Budapest ostromát megelőzően — a nyugatra kitelepítendő személyekről. A kormányzás tervutasításokra épült, és kínosan ügyelt a jogszabályok folyamatos alakítására, jóllehet a kormány legitimitációja több helyen sérült, például a Szálasi politikai jogait 1948-ig felfüggesztő 1938. évi ítéletet sem törölték el.

A nyilasok megkezdték az önkormányzati rendszer átszervezését is, azonban a legtöbb elképzelés papíron maradt, hiszen nem maradt idő azok végrehajtására.

Szerencsés Károly egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem) *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejötte és lehetőségei* címmel tartott előadást. Szerencsés kifejtette, hogy a szovjetek fő szempontja: Magyarország átállítása volt a szövetségesek oldalára, amellyel megkönnyíthették a katonai előrenyomulást a Kárpát-medencében. A legdrámaibb tényezőt Magyarország számára az jelentette, hogy a Szovjetuniót demokratikus hatalomként ismerték el a nyugati szövetségesek, mert győzelmüket csak így tudták a legkevesebb áldozattal kivívni. Ennek következtében dálnoki Miklós Bélának Vorosilov határozta meg, mi is a demokrácia, miközben Molotov később deklarálta, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlést ő állította össze. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés komoly legitimitációs válsággal küzdött, összetétele nem tükrözte a népakaratot. Szerencsés meglátása ellenére mindezen tényezők ellenére voltak valódi demokráciára törekvő politikusok az Ideiglenes Nemzetgyűlésben, így arra a kérdésre, hogy volt-e Magyarországnak esélye valós demokráciává alakulni igennel kell felelnünk.

Zinner Tibor kutatócsoport-vezető (VERITAS Történetkutató Intézet) *Az új hatalom kiépítése, különös tekintettel a politikai rendőrségre* című előadásában bemutatta, hogy az MKP megfélemlítést alkalmazó stratégiája — szovjet intenciók alapján — a politikai rendőrségre épült. A szervezet vezetése abszolút a kommunisták kezében összpontosult, és állományát is megbízható emberekkel töltötték fel. Az előadás részletesen ismertette a politikai rendőrség szervezetét, létrehozásának hátterét, társadalmi, szociológiai jellemzőit. Az előadó hangsúlyozta, hogy Rákosi instrukciói alapján a kezdetektől jelen volt a fizikai terror, a kényszerítés, a „beismerő vallomások” fetiszizálása, miközben a testületben bosszúvágytól fűtött vagy szadista hajlamú egyének is helyet kaptak. Zinner idézte Rákosi azon tételét, miszerint „egyetlen hely volt, amelynek vezetését pártunk az első perctől kezdve magának követelte, és ahol semmi néven nevezendő megoszlásba, koalíciós számarányba nem ment bele: ez az Államvédelmi Hatóság volt (...) Keményen kézben tartottuk, és gondoskodtunk róla, hogy a népi demokráciáért folytatott harcnak biztos és éles fegyvere maradjon.”

Pető Andrea egyetemi docens (Közép-európai Egyetem) *Szexuális erőszak és a megszálló seregek a II. világháború Magyarországon* című előadásában a gender központú történetírás eredményeit, meglátásait felhasználva elemezte

a „hallgatás összeesküvéséről” övezett témát. Pető előadásában bemutatta az intencionalista és strukturalista megközelítéseket. Előbbi a nemi erőszakra fegyverként tekint, amellyel népcsoportokat büntetnek, utóbbi a nemi erőszakot a társadalmi nemek kapcsolatát meghatározó hatalmi eszközként definiálja. Az előadó rámutatott, hogy Magyarországon elsősorban az intencionalista álláspont érvényesült, a nemi erőszakot pedig a szovjet hadsereggel azonosítja a történelmi tudat, miközben a német és magyar katonák is megbecstelenítettek nőket. Az előadó a két szempontot összevetette, megállapítva, hogy egyaránt helytelen, ha az erőszaktevő szovjet katonára pusztán mint megszállóra tekintünk, elfeledve a militarista kultúra következményét: a katona ha megteheti, erőszakol — nációtól függetlenül. Azonban az sem helyes, ha az erőszaktevőre pusztán, mint férfit tekintünk, és nem foglalkozunk okok és következmények azon komplex rendszerével, amelyek az adott katona számára lehetővé tette, hogy büntetlenül erőszakot kövessen el.

Ezután Orosz László tudományos főmunkatárs (VERITAS Történetkutató Intézet) *A magyarországi németek helyzete 1944–1945-ben* című előadása következett. Orosz bemutatta, hogy a hazai németiség Hungarus-tudata révén jól illeszkedett a magyar állam társadalmába. A trianoni békeszerződés következtében fordulat állt be ebben a folyamatban, és a hazai németiség lélekszáma 550 ezerről 478 ezer főre apadt 1920 és 1941 között. Némileg paradox módon a Harmadik Birodalom sikeres terjeszkedése sem állította meg az asszimiláció folyamatát. A Volksbund sem tudta magába integrálni a magyarországi németiség egészét, azonban 1942-től 1944-ig mintegy 120 ezer főt soroztak be az SS-hez: a Kállay-kormány kevés sikerrel próbálta ezt a folyamatot megállítani. Ennek ellenére több egyesület szervezése, illetve támogatása igazolta, hogy a hazai németiség kollektíve nem volt nemzetiszocialistának tartható. Nem véletlen, hogy a német megszállást követően a Volksbund politikáját akadályozó Hűségmozgalom egyesületének feloszlata, valamint a magyar kormányt támogató Die Donau folyóirat betiltása az első intézkedések között szerepelt.

A háborús veszteségek, valamint az 1946. évi kitelepítés következtében a hazai németiség lélekszáma 250 ezer fővel csökkent, így több mint 50%-os veszteséget szenvedett el.

Kolontári Attila egyetemi docens (Kaposvári Egyetem) *A szovjet propaganda Magyarországról és Magyarország „felszabadításáról”* címmel tartott előadást. Az előadó ismertette a szovjet „felszabadítás” fogalmát, amely egyszerre jelentette a nácizmus megsemmisítését, illetve a „dolgozó osztályok” kiszákmányolás alóli felmentését. Moszkva 1944-ben Magyarország szovjet befolyási övezetbe való integrálására fókuszált, miközben már az 1930-as évek második felére rögzült a szovjet döntéshozókban és propagandagépezetben egy nagyon differenciálatlan, sematikus „fasiszta Magyarország” képe, amelyet az országgyarapodások tovább erősítettek. A szovjet propaganda igyekezett a történelmi múlt megfelelő kiaknázására is, a magyar–orosz kapcsolatok hangsúlyozásával, illetve meghamisításával (így született meg Guszev kapitány alakja Illés Béla tollából). Az a tény azonban, hogy szinte minden területen azonosították az országot a nácizmussal („utolsó csatlós”) hiteltelenné tette a propa-

ganda erőfeszítéseit, amelynek következtében a lakosság nem a német-fasiszta iga alól felszabadító Vörös Hadsereget ismerhette meg.

Földesi Margit egyetemi docens (Károli Gáspár Református Egyetem) *Jóvátétel, elégtétel? A magyar gazdaság erőforrásai a Szovjetunió részére* című előadása során bemutatta, hogy az 1945. januári 20-i fegyverszünet 12. pontjában rögzített jóvátételi összegeken túl milyen következményei voltak a jóvátétel teljesítésének. Míg a magyar fél igyekezett a gyártási kapacitásokat megőrizni, és a jóvátételt termékkel beszolgáltatni, a szovjet fél – saját veszteségeinek gyorsabb pótlása, és iparának talpra érdekében a termeléshez szükséges eszközöket is leszerelte. A jóvátétel teljesítése elképzelhetetlen nehézségeket jelentett a mindennapokban; például egy ízben az ország teljes inzulinkészletét be kellett szolgáltatni, amelynek következtében számos cukorbeteg az életével fizetett.

A potsdami határozatok értelmében az összes magyarországi német érdekeltiség, tulajdon, vállalat a Szovjetuniót illette. Problémát jelentett ugyanakkor, hogy pontosan mi is minősül német tulajdonnak. A jóvátételi eljárás során — hosszas tárgyalásokat követően — megközelítően 400 vállalat és több száz ingatlan, földterület, erdőbirtok ment át szovjet tulajdonba, amelyeket később a magyar állam visszavásárolt 1955-ig.

Baráth Magdolna osztályvezető (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) *Magyarország betagozódása a „szovjet rendszerbe 1944–1949”* című előadásában hangsúlyozta, hogy a konferencia által vizsgált időszak eseményeinek háttérét és megértését nehezíti a szovjet levéltári források igen korlátozott hozzáférhetősége. Ennek megfelelően sok esemény háttérét csak következtetésekkel, egy-egy elszórt információval, illetve a magyar források felhasználásával lehet rekonstruálni. (Ezt mutatja például, hogy Sztálin Milovan Djilasnak mondott, 1945 áprilisi szavait — „ez a háború elüt a múlt háborútól; ha valaki területet foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti a maga társadalmi rendszerét” — több prezentáció is idézte).

A Szovjetunió háború utáni berendezkedésére és külpolitikai irányvonalára vonatkozóan jelenleg mindössze egyetlen koherens dokumentum áll rendelkezésünkre, Ivan Majszkij külügyi népbiztos-helyettes, amely „A jövő világ kívánatos alapelveiről” címet viseli. Ez a memorandum célként tűzte ki a Vörös Hadsereg által megszállt országok belső berendezkedésének „demokratikus” átalakítását. A dokumentum deklarálta, hogy a Szovjetunió „nem érdekelt erős Magyarország” létrehozásában.

Baráth bemutatta, hogy a „népi demokrácia” bevezetését Magyarországon döntően külpolitikai események határozták meg, és különösen a Marshall-terv, valamint a KOMINFORM létrehozása gyorsították fel.

Az előadó a szovjet irányítás aspektusából vizsgálta az ország 1949-ig terjedő történelmét, vagyis, hogy mennyire járhatott önálló pályán az MKP, és az egyes belpolitikai események háttérében mekkora szerepet játszhatott a Kreml.

Ligeti Dávid

CONTENTS

THE HUNGARIAN HOLOCAUST AFTER SEVENTY YEARS – *Krisztián Ungváry*: Master Plan? The Decision Mechanism of Deportations – STUDIES – *Lajos Pál*: A Review in the Crossfire of Historians’ Debates. Századok (1931–1943) – *Márta Hantos-Varga*: The Problems of Distinguishing Between ‘Ideological Opponent’ and ‘Political Enemy’ – Press Polemics on the Possibilities of Cooperation with the Left Wing in the Spring of 1943 – *Magdolna Baráth*: „From Now on You Are Leaders of Independent Countries!” Withdrawal of Soviet Troops from Hungary – ARTICLES – *Ibolya Murber*: The Anschluss and Hungarian Foreign Policy in the Interwar Period – ATELIER – *Éva Petrás*: “Behind the Masks” – The Life of Töhötöm Nagy – DOCUMENTS – *Elemér Mályusz*: My Best Books – OBSERVER – *Csaba Szabó*: The Last Four Years of the Hungarian Historical Institute in Vienna (2010–2014) – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

Bácsatyai Dániel: Az egresi ciszterci monostor korai történetének kérdései

Kovács László: Kísérletek a Kárpát-medencei 10–11. századi magyar sír-, szórvány-
és kincsleletek teljességre törekvő kiadására: leletkataszter, korpusz

Körmendi Tamás: Szent László horvátországi háborújáról. Az 1091. évi hadjárat történetének for-
ráskritikai vizsgálata

Nemes Gábor: Magyarország kapcsolatai az Apostoli Szentszékekkel (1523–1526)

E számunk munkatársai

Ablonczy Balázs PhD történész, a Párizsi Magyar Intézet igazgatója – *Baráth Magdolna* PhD, habil., osztályvezető (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) – *Eiler Ferenc* PhD, tudományos főmunkatárs (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet) – *Erdős Kristóf* tudományos kutató (Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala) – *Hantos-Varga Márta* PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola) – *Ligeti Dávid* PhD, tudományos munkatárs (Veritas Történetkutató Intézet, Budapest) – *Mályusz Elemér* (1898–1989), a magyar középkor-kutatás kiemelkedő alakja, 1954-től 1968-ig — nyugállományba vonulásáig — az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa volt – *Murber Ibolya* PhD habil., egyetemi docens (Nyugat-Magyarországi Egyetem Történet- és Társadalomtudományi Intézet, Szombathely) – *Pál Lajos* szerkesztő (Magyar Történelmi Társulat, Századok szerkesztősége) – *Petrás Éva* PhD, tudományos titkár (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) – *Szabó Csaba* PhD, habil., tudományos igazgatóhelyettes (Collegium Hungaricum, Bécs) – *Turbucz Dávid* PhD tudományos segédmunkatárs (MTA Bölcsészettudományi Kutató Központ Történettudományi Intézet) – *Ungváry Krisztián* PhD tudományos munkatárs (OSZK-1956-os kutatócsoport)